

Tadeusz Marszał

Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej

Geneza, rozmieszczenie i struktura
od końca XVIII w. do II wojny światowej

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej

Geneza, rozmieszczenie i struktura
od końca XVIII w. do II wojny światowej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Tadeusz Marszał

Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej

Geneza, rozmieszczenie i struktura
od końca XVIII w. do II wojny światowej

Tadeusz Marszał – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Piotr Eberhardt

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

REDAKCJA

Barbara Herman

RYSUNKI

Anna Wosiak

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

© Copyright by Tadeusz Marszał, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09481.19.0.M

Ark. wyd. 24,0; ark. druk. 23,625

ISBN 978-83-8142-751-7

e-ISBN 978-83-8142-752-4

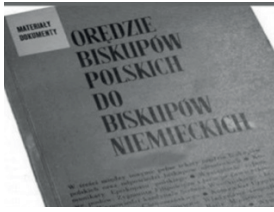
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

„Tożsamość narodowa urzeczywistnia się jedynie w otwarciu na inne narody i poprzez solidarność z nimi”.

Jan Paweł II, *Ecclesia in Europa*, 112

*Tym, którzy zostali skrzywdzeni z powodu wyznawanej wiary
bądź przynależności etnicznej.*

Tym, którzy budują mosty między religiami, kulturami i narodami.

Autor

SPIS TREŚCI

OD AUTORA	11
WSTĘP	15
• Zakres merytoryczny i cele pracy	16
• Pojęcia podstawowe i uwagi metodologiczne	17
• Przyczyny migracji zagranicznych	28
• Zakres przestrzenny opracowania	30
GENEZA I STRUKTURA PRZESTRZENNA	
I. OSADNICTWO NIEMIECKIE NA ZIEMIACH POLSKI ŚRODKOWEJ DO 1815 ROKU	37
• Okres przedrozbiorowy	37
• Lata 1793–1806	47
• Okres Księstwa Warszawskiego	60
II. OSADNICTWO NIEMIECKIE NA ZIEMIACH POLSKI ŚRODKOWEJ W LATACH 1815–1830	65
• Proimigracyjna polityka Królestwa Polskiego	66
- System przywilejów i gwarancji	66
- Działania werbunkowe rządu za granicą	74
- Sytuacja gospodarcza w krajach niemieckich	76
- Osadnictwo niemieckie w kontekście polityki gospodarczej rządu Królestwa Polskiego	78
• Pochodzenie geograficzne migrantów	80
• Struktura społeczno-zawodowa osadników	85
• Rozmiary i rozmieszczenie osadnictwa niemieckiego w latach 1815–1830	89
- Szacunki dotyczące liczby osadników	89
- Osadnictwo niemieckie w przestrzeni regionu	91
III. OSADNICTWO NIEMIECKIE NA ZIEMIACH POLSKI ŚRODKOWEJ W OKRESIE MIĘDZYPOWSTANIOWYM (1831–1863)	103
• Powstanie listopadowe i jego konsekwencje	103
- Skutki gospodarcze	106
- Skala i kierunki migracji popowstaniowej	110

•	Polityka migracyjna w okresie międzypowstaniowym	114
•	Pochodzenie geograficzne i struktura migrantów	117
•	Rozmiary i rozmieszczenie osadnictwa niemieckiego w okresie międzypowstaniowym	119
-	Osadnictwo na obszarach wiejskich	119
-	Osadnictwo w miastach	127
-	Łódź jako ośrodek koncentracji osadników niemieckich	130
IV.	MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA NA ZIEMIACH POLSKI ŚRODKOWEJ W LATACH 1864–1918	139
•	Zniesienie pańszczyzny i jego skutki	139
•	Rozmiary i rozmieszczenie osadnictwa niemieckiego w okresie popowstaniowym	140
-	Przemieszczenia osadników niemieckich	140
-	Liczebność i rozkład przestrzenny mniejszości niemieckiej w świetle wyników spisu z 1897 roku	144
-	Łódź jako główne skupisko ludności niemieckiej w okresie popowstaniowym	152
-	Potencjał ekonomiczny i struktura zawodowa mniejszości niemieckiej	158
-	Mniejszość niemiecka na początku XX wieku	163
•	I wojna światowa	167
-	Wysiedlenia ludności niemieckiej	167
-	Okupacja niemiecka Polski Środkowej i jej skutki	170
V.	MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA NA ZIEMIACH POLSKI ŚRODKOWEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1919–1939)	175
•	Pierwsze lata powojenne	175
•	Liczba i rozmieszczenie mniejszości niemieckiej	177
-	Ludność niemiecka w świetle wyników spisu powszechnego z 1921 roku	177
-	Ludność niemiecka w latach 30.	182
•	Struktura społeczno-zawodowa ludności niemieckiej	194
-	Działalność rolnicza	195
-	Działalność pozarolnicza	198
•	System oświaty narodowościowej	201
-	Szkolnictwo niemieckie w świetle polityki oświatowej	201
-	Szkolnictwo powszechne	205
-	Szkolnictwo ponadpodstawowe	211

MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA W KOŚCIELE EWANGELICKIM I POLSKIM SPOŁECZEŃSTWIE

VI. MNIEJSZOŚĆ NIEMIECKA W STRUKTURACH KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO	219
• Formowanie się struktur Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce Środkowej	219
• Lata 1807–1815	224
• Okres Królestwa Polskiego do powstania styczniowego	226
- Parafie i duszpasterstwo ewangelickie w okresie przedpowstaniowym	226
- Utworzenie parafii i budowa świątyni ewangelicko-augsburskiej w Łodzi	230
- Wierni innych niż ewangelicko-augsburskie wyznań	233
- Parafie i duszpasterstwo ewangelickie w okresie międzypowstaniowym	234
- Struktura organizacyjna Kościołów protestanckich na szczeblu ponadparafialnym	238
- Szkolnictwo ewangelickie	240
• Okres popowstaniowy	244
- Liczebność i struktura ludności protestanckiej	244
- Ludność narodowości niemieckiej wyznania katolickiego	250
- Duszpasterstwo i szkolnictwo ewangelickie w okresie popowstaniowym	253
- Rozmieszczenie ludności ewangelickiej na początku XX wieku	259
- Duszpasterstwo ewangelickie w łódzkim ośrodku przemysłowym	261
• Lata wielkiej wojny 1914–1918	267
• Okres II Rzeczypospolitej	269
- Obsada duszpasterska i struktura organizacyjna Kościoła ewangelicko-augsburskiego	269
- Rozmieszczenie i struktura ludności protestanckiej w świetle wyników spisu z lat 1921 i 1931	270
- Łódzki ośrodek duszpasterstwa ewangelickiego	279
- Sytuacja prawna Kościołów protestanckich w II Rzeczypospolitej	282
- Kościół ewangelicko-augsburski w przededniu II wojny światowej	284
VII. INTEGRACJA SPOŁECZNA I PROCESY ASYMILACJI MNIEJSZOŚCI NIEMIECKIEJ	289
• Poczucie przynależności narodowej osadników niemieckich w XIX wieku	290
- Separacja przestrzenna i społeczno-zawodowa	291
- Odrębność religijna	293
• Mniejszość niemiecka a dążenia niepodległościowe Polaków	295
• Stosunki narodowościowe w okresie popowstaniowym	299
- Uwłaszczenie chłopów i jego konsekwencje	299
- Antagonizmy narodowościowe w miastach fabrycznych	300

• Proces polonizacji do 1914 roku	301
- Ewolucja poczucia przynależności narodowej w miastach i na obszarach wiejskich	302
- Rola duszpasterstwa w procesach integracji i asymilacji	306
- Konwersja wyznaniowa i małżeństwa mieszane	311
- Niemieckie szkolnictwo i znajomość języka polskiego	313
- Antyasymilacyjna polityka władz rosyjskich i świadomość narodowa mniejszości niemieckiej na przełomie wieków	317
• Okres I wojny światowej	322
• Mniejszość niemiecka w okresie międzywojennym	325
- Mniejszość niemiecka w pierwszych latach powojennych	325
- Polityka mniejszościowa i sytuacja prawna mniejszości niemieckiej po I wojnie światowej	328
- Polityka oświatowa	332
- Samoorganizacja społeczna mniejszości niemieckiej	334
- Rola Kościoła w kształtowaniu stosunków narodowościowych	337
- Polityka narodowościowa w latach 30.	343
- Integracja i asymilacja mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym – próba oceny	345
ZAKOŃCZENIE	351
BIBLIOGRAFIA	357
SPIS RYCIN	375

OD AUTORA

Gdyby narodowość była ludzkim wymysłem, a jej poczucie kaprysem, trwałaby tak krótko, jak pierwsza lepsza moda. Ale narodowość jest faktem psychicznym, społecznym i przyrodniczym, może nawet nie zawsze wygodnym, ale bardzo trudnym, prawie niemożliwym do odrobienia [...]. I co tu począć, że uczucia narodowe, na przykład tęsknota do swoich ludzi i kraju są tak silne, jak głód, miłość, przywiązanie do dzieci albo obawa śmierci? Co na to począć i czy podobna gniewać się na człowieka, że on lubi inne krajobrazy, inne dźwięki, inne zwyczaje, aniżeli ja? [...] Prześladowania nie zgubiły prześladowanych, ani wzmocniły prześladowców. Spełniło się tylko trochę bezużytecznych zbrodni i powiększyło się już i bez tego sporą ilość ludzkich cierpień. [...] Tonie człowiek, podajcie mu rękę, jest głodny – nakarmcie go, szuka porady – dajcie mu radę uczciwą, płacze – obetrzyjcie łzy, nie pytając o jego narodowość i przekonania. A zarazem dbajcie o swój dobrobyt, język, wiedzę, twórczość, pracę i w ogóle o cywilizację¹.

Ludność na ziemiach polskich przez wieki stanowiła społeczeństwo wielonarodowe. Ta wieloetniczność, choć czasem generowała napięcia, jednak przede wszystkim stanowiła siłę napędową rozwoju. Mniejszości narodowe miały swój wkład w budowanie potencjału demograficznego Polski. Wzbogacały kulturę oraz przyczyniały się do postępu społecznego i gospodarczego kraju. Utrata po II wojnie światowej praktycznie całej zakorzenionej już w tej części Europy, i w mniejszym lub większym stopniu zintegrowanej z polskim społeczeństwem, mniejszości żydowskiej oraz niemieckiej oznaczała zubożenie kraju tak w wymiarze kulturowym, jak i ekonomicznym.

W kontekście prawdy, że „tożsamość narodowa urzeczywistnia się jedynie w otwarciu na inne narody i poprzez solidarność z nimi”², trudne do zaakceptowania są jakiegokolwiek próby rozbudzania resentymentów przeciwko mniejszościowym grupom narodowościowym, a także jakiegokolwiek działania odwołujące się do regulowania zaszłych krzywd na płaszczyźnie emocji międzyetnicznych. Nawet najbardziej skomplikowana historia stosunków narodowościowych i napięć etnicznych nie może służyć kreowaniu oraz utrwalaniu negatywnych stereotypów odwołujących się wyłącznie do trudnych, najczęściej jednostronnie i wybiórczo postrzeganych, doświadczeń z przeszłości. To nie narodowość decyduje

¹ Zob. B. Prus, *Hakatyzm*, „Kurier Codzienny” z 20.I.1901, cyt. za: C. Jankowski, *Sześćset lat stosunków polsko-pruskich*, Wilno 1903, s. 89–90.

² Posynodalna adhortacja apostołska Ojca Świętego z 28 czerwca 2003 roku. Zob. Jan Paweł II, *Ecclesia in Europa. Adhortacja apostołska*, Poznań 2003, 112.

o domagającym się napiętnowania postępowaniu zbiorowości ludzkich, ale cechy osobnicze, które predysponują jednostki do podejmowania wrogich działań wobec *innych* (*nie naszych*) w imię źle pojętego interesu grupowego i pod instrumentalnie traktowanymi hasłami obrony wartości patriotycznych.

Zagadnienie kształtowania się stosunków narodowościowych miało szczególnie wymiar w wielokulturowym regionie łódzkim, jeszcze nie tak dawno licznie zamieszkałym przez społeczność żydowską i niemiecką, gdzie

różnorodność narodowościowa była [...] czymś tak bardzo normalnym, oczywistym – przede wszystkim w środowiskach inteligencji, w szkołach [...] – że te, tu i ówdzie, wylaniające się w karczemnych atmosferach konflikty były zjawiskami raczej marginalnymi, nie odgrywały dużej roli³.

Poznanie historii, roli i dziedzictwa kulturowego przybyłych niegdyś na te ziemie cudzoziemców oraz dokumentacja wspólnych dziejów społeczności polskiej i mniejszości niemieckiej stanowi ważny element tożsamości lokalnej oraz regionalnej Polski Środkowej. Taka wiedza powinna też dobrze służyć budowaniu przyjaznych relacji międzyetnicznych.

Publikowana pozycja poświęcona mniejszości niemieckiej w Polsce Środkowej mieści się w nurcie badawczym geografii historycznej. Koncepcja pracy przyjęła układ dwuczęściowy. Pierwszą część, na którą składa się pięć rozdziałów, poświęcono analizie uwarunkowań osadnictwa niemieckiego oraz rozkładu ruchów migracyjnych ludności narodowości niemieckiej w czasie i przestrzeni badanego regionu. Przy zastosowaniu szerokiego zestawu opracowań kartograficznych przedstawiono zagadnienia pochodzenia terytorialnego, rozmieszczenia, przemieszczeń i wybranych elementów struktur demograficzno-społecznych napływających osadników. W tej uporządkowanej w układzie chronologicznym części pracy poszczególne rozdziały obejmują okresy, w których wskutek zachodzących wydarzeń głównie o charakterze politycznym w istotny sposób różnicowała się sytuacja mniejszości niemieckiej na ziemiach Polski Środkowej.

W drugiej części pracy zanalizowano problematykę mniejszości niemieckiej na płaszczyźnie społecznej. Kluczowym zagadnieniem z punktu widzenia tożsamości tej grupy etnicznej była działalność struktur Kościoła ewangelicko-augsburskiego i właśnie sferze życia religijnego osadników poświęcony jest kolejny rozdział. Pracę zamknięto obszernymi rozważaniami poświęconymi usytuowaniu mniejszości niemieckiej w społeczeństwie polskim w kontekście ewolucji poczucia przynależności narodowej kolejnych pokoleń osadników, ich stosunku do spraw i społeczności kraju osiedlenia oraz procesów integracji i asymilacji w warunkach zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej. Kształtowanie

³ Opinia Karla Dedeciusa dotycząca okresu międzywojennego. Zob. K. Radzińska (red.), *Gdzie są Niemcy z tamtych lat? Wspomnienia łódzkich Niemców. Sag mir, wo die Deutschen sind? Erinnerungen der Lodze Deutschen*, Łódź 1999, s. 19.

relacji narodowościowych mniejszości etnicznych zamieszkujących ziemie polskie stało się szczególnie ważne po odzyskaniu niepodległości w okresie stopniowego narastania postaw nacjonalistycznych tak po polskiej, jak i niemieckiej stronie.

Publikacja spełni swoje zadanie o tyle, o ile będzie stanowić użyteczny przyczynek do upowszechnienia wiedzy o migrantach narodowości niemieckiej, przybywających na te obszary od końca XVIII stulecia i przez kolejne półtora wieku współtworzących historię regionu. I pozwoli zachować pamięć o przybyszach z obcych ziem zarówno tych z czasem całkowicie wtopionych w społeczeństwo polskie, jak i tych zachowujących poczucie narodowości przodków, zmuszonych przez wydarzenia dziejowe do opuszczenia kraju, z którym przez pokolenia wiązali swój los. A dzięki temu być może ułatwi zrozumienie dziedzictwa wspólnej przeszłości i będzie stanowić wkład w budowanie przyszłych stosunków polsko-niemieckich.

Autor pragnie wyrazić wdzięczność wszystkim osobom pomocnym w realizacji tej publikacji. Szczególnie serdeczne podziękowania należą się Pani mgr Annie Wosiak, dzięki której ogromnemu wkładowi pracy została przygotowana strona kartograficzna opracowania.

Łódź, 1 sierpnia 2019 roku

WSTĘP

Współczesna Polska Środkowa, której obszar odpowiada terytorium utworzonego sto lat temu województwa łódzkiego, przez ostatnie dwa i pół wieku przechodziła zmienne koleje losu. Region ten, przez stulecia pozostając w granicach państwa polskiego, pod koniec XVIII wieku znalazł się na krótko pod okupacją pruską, by później zostać włączonym w granice efemerycznego Księstwa Warszawskiego, a od 1815 roku przez ponad sto lat stanowić ważną część Królestwa Kongresowego, pozostającego w unii personalnej i uzależnionego od Cesarstwa Rosyjskiego. Odzyskanie niepodległości i pojawienie się na mapie Europy niepodległej II Rzeczypospolitej po raz pierwszy w historii tych ziem przyniosło utworzenie jednolitego organizmu administracji terytorialnej. W 1919 roku powołano do życia województwo łódzkie, w skład którego wszedł obszar położony między wielkimi historycznymi krainami Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska (wraz z leżącymi obecnie w województwie wielkopolskim powiatami: kaliskim, kolskim, konińskim i tureckim).

Kluczowy z punktu widzenia rozkwitu tych ziem był wiek XIX, okres przyspieszonego rozwoju ekonomicznego i industrializacji, głębokich przekształceń społecznych i zmian w strukturze osadniczej regionu. Ważną rolę w przeobrażaniu oblicza Polski Środkowej odegrała napływająca z inicjatywy rządu polskiego ludność narodowości niemieckiej.

Zaludniały się przybyszami zarówno wsie, jak i miasta, te ostatnie może najwybitniej, w ogóle w punktach, gdzie warunki miejscowe największe otwierały tym przybyszom widoki, lub gdzie dostęp do osiedlenia się najbardziej znajdowali ułatwiony [...]. Zlewali się oni z wolna z ludnością miejscową, przejmowali jej obyczaje i zamiłowanie do nowej swej ojczyzny; łącząc się zaś z nią związkami krwi, wnosili do wielu rodzin polskich zalety i wady, właściwe ich rasie [...]; obce żywioły były przez długie czasy pożądanym dla krajów polskich nabytkiem, wzmacniały jego siły ekonomiczne, bogaciły kraj w ludność, w zasoby, w siły produkcyjne i intelektualne¹.

I właśnie dziejom osadnictwa niemieckiego w okresie od końca XVIII wieku do czasu kataklizmu II wojny światowej – analizowanym przede wszystkim z perspektywy geograficznej – poświęcone jest to opracowanie. Trudno zrozumieć uwarunkowania rozwoju i współczesność Polski Środkowej bez odwołania się

¹ H. Wierciński, *Niemcy w Królestwie Polskiem*, „Biblioteka Warszawska” 1908, t. 3, z. 2, s. 209. W całej publikacji zachowano w cytatach pisownię oryginalną (przyp. aut.).

do wielokulturowego dziedzictwa tego regionu, tworzonych w istotnej części przez niemieckojęzycznych osadników i ich często już spolonizowanych potomków, z których wielu do dziś żyje wśród nas.

Zakres merytoryczny i cele pracy

Problematyka osadnictwa niemieckiego w Polsce była przedmiotem licznych opracowań, autorstwa zarówno polskich, jak i niemieckich historyków. Obszernie omówiono w literaturze przyczyny i uwarunkowania ruchów migracyjnych, natomiast niewiele uwagi poświęcono przestrzennym aspektom tego zjawiska. Informacje o kierunkach migracji oraz miejscach wychodźstwa i osiedlenia pojawiające się w tekstach poświęconych Niemcom przybywającym na ziemię polskie były przeważnie dość wyrwykowe i fragmentaryczne, często traktowane jako poboczny nurt rozważań. Dawały one jedynie pobieżny ogląd kształtowanych w XIX wieku i pierwszych dziesięcioleciach XX stulecia demograficznych, społecznych i osiedleńczych struktur przestrzennych mniejszości niemieckiej w Polsce.

Celem tego opracowania, podejmującego tematykę mniejszości niemieckiej w ujęciu przestrzennym, jest mająca w miarę całościowy charakter prezentacja genezy, natężenia i kierunków przemieszczania się oraz rozkładu w czasie i przestrzeni tej osiadłej w Polsce Środkowej grupy narodowościowej. Ramy czasowe analizy zasadniczo zamykają się w okresie od końca XVIII wieku do końca lat 30. XX wieku. Zebranie często szczątkowych informacji zawartych w licznych publikacjach i materiałach źródłowych, dotyczących przyczyn, czasu i miejsca migracji, a także ruchów reemigracyjnych, oraz zestawienie ich przy wykorzystaniu metod analizy przestrzennej i opracowań kartograficznych, w założeniu Autora powinno pozwolić na stworzenie swego rodzaju syntezy geograficzno-historycznej procesów i stanu osadnictwa niemieckiego w Polsce Środkowej.

Ważnym uzupełnieniem wiedzy o przestrzennych aspektach osadnictwa niemieckiego w Polsce są rozważania poświęcone instytucjonalnym formom życia społecznego mniejszości niemieckiej. W tym kontekście kluczową rolę odegrały struktury organizacyjno-terytorialne Kościoła ewangelicko-augsburskiego, którego członkami była większość osadników. Czynnikiem w dużym stopniu determinującym miejsce mniejszościowych grup narodowościowych w społeczeństwie kraju osiedlenia – mającym wpływ na ich odrębność w sferze kultury, języka i wiary – jest czas, wraz z wpływem którego zachodzą procesy integracji społecznej i asymilacji. I właśnie to złożone zagadnienie integracji społecznej, asymilacji i polonizacji mniejszości niemieckiej osiadłej na ziemiach polskich domyka zawartość merytoryczną tego tomu.

W zakres tematyki opracowania zasadniczo nie wchodzi szeroko opisywane w literaturze skutki polityczne, społeczne i ekonomiczne ruchów migracyjnych, zarówno dla obszarów, skąd następował odpływ ludności, jak i jednostek osadniczych oraz regionów przyjmujących migrantów narodowości niemieckiej.

Pojęcia podstawowe i uwagi metodologiczne

Problematyka mniejszości narodowych należy do zagadnień szczególnie skomplikowanych i dyskusyjnych, a kontrowersje często dotyczą kwestii podstawowych: definicji, kryteriów służących identyfikacji tych mniejszości oraz sposobu określania ich liczebności. Wśród pojęć kluczowych z punktu widzenia tematyki pracy znalazły się te związane z osadnictwem, migracjami i narodowością.

Rozwój społeczno-ekonomiczny i zagospodarowanie środowiska, stanowiące istotę działalności ludzkiej, są nierozłącznie związane z tworzeniem trwałych struktur w przestrzeni geograficznej oraz powstawaniem na terytorium zajmowanym przez człowieka jednostek osadniczych pełniących funkcje nie tylko siedzib ludzkich, ale także ośrodków aktywności społecznej i gospodarczej. I w ten sposób nakreślony proces antropogenizacji przestrzeni (środowiska naturalnego) można określić mianem **osadnictwa**, będącego wynikiem **kolonizacji** rozumianej jako osadzanie nowych mieszkańców i tworzenie nowych osad na obszarze nieeksploatowanym lub użytkowanym ekstensywnie bądź okresowo, niezamieszkałym lub słabo zaludnionym, w celu jego zagospodarowania na stałe, w wyniku czego na mapie danego regionu pojawiają się nowe jednostki osadnicze.

Pojęcia osadnictwa i kolonizacji są właściwie bliskoznaczne, zaś główna różnica między nimi polega na tym, że procesy osadnicze zachodzą zarówno w przestrzeni już zagospodarowanej, jak i wcześniej nieużytkowanej, podczas gdy kolonizacja oznacza wkraczanie człowieka na dziewicze terytoria. O ile pojęcie osadnictwa kładzie większy nacisk na zagospodarowanie przestrzeni, to kolonizacja skupia raczej uwagę na pojawianiu się w tej przestrzeni nowych struktur funkcjonalnych.

Kolonizacja, oznaczając tworzenie przez przybyszów z innych regionów nowych ośrodków aktywności gospodarczej i społecznej, nierozłącznie związana jest z **migracją** stałą, czyli przemieszczaniem się ludności z zamiarem zmiany stałego miejsca zamieszkania. Migrantów przybyłych do nowego miejsca zamieszkania określa się mianem *osadników* lub *kolonistów*, przy czym zakres pojęciowy pierwszego z tych terminów jest nieco szerszy, bowiem *osadnikiem* możemy nazwać każdą osobę pochodzącą z innego regionu lub kraju osiadłą w nowo formowanej jednostce osadniczej, natomiast określenie *kolonista* odnosi się jedynie do osób biorących udział w zakładaniu takiej jednostki osadniczej na obszarach niezamieszkałych lub słabo zaludnionych. Stąd też w wypadku pojawiania się osad o charakterze rolniczym – powstających przeważnie w okolicach słabo zasiedlonych – tworzących je osadników z reguły nazywa się *kolonistami*.

Wyjaśnienia wymagają też terminy odnoszące się do ludności niemieckiej osiadłej na ziemiach polskich, a wśród nich pojęcia *wspólnoty*, *grupy etnicznej* i *mniejszość narodowej*.

Do dziś nie istnieje wypracowana i powszechnie uznawana w stosunkach międzynarodowych definicja *mniejszości narodowej* – nie jest to kategoria jednolita, ani łatwa do określenia. W odróżnieniu od obywatelstwa jednoznacznie zdefiniowanego jako węzeł prawny łączący osobę fizyczną z danym państwem – narodowość jest niemożliwym do „zadekretowania” stanem świadomości każdego człowieka i wynikającą z tego stanu identyfikacją z daną grupą etniczną².

Punktem wyjścia przy definiowaniu *mniejszości narodowej* musi być konstatacja, że jest ona organiczną częścią całości, do której należy, a więc w wymiarze społecznym mniejszościami są grupy ludzi połączone poczuciem wspólnoty lub określonym zespołem obiektywnych cech, jednocześnie w ramach pewnej całości zintegrowane z inną silniejszą grupą³.

O problemie narodowościowym możemy mówić tylko wtedy, jeżeli mamy na względzie określoną grupę narodową w znaczeniu socjologicznym, czyli określone zbiorowisko ludzi, wykazujących pewne wspólne specyficzne cechy i dążenia na tle narodowym, a wyróżniających się od otoczenia czy też od innej grupy narodowej, tworzącej podstawę rządzenia danym państwem⁴.

Pojęcie *mniejszość narodowa* jest pochodną pojęcia *naród* i tak jak trudno jest przytoczyć jednoznaczną i powszechnie akceptowaną definicję *narodu*, taką samą trudność nastęrcza podanie znaczenia terminu *mniejszość narodowa*⁵.

W praktyce definicja *mniejszości narodowej* zależy od przyjętego podejścia – w ujęciu historyczno-prawniczym nacisk kładzie się na kryterium liczbowe (pozostawanie w mniejszości w stosunku do reszty ludności w państwie) i czynniki obiektywne (pochodzenie, język, religia itp.). Ujęcie socjologiczne

² Por. G. Janusz, *Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie*, Warszawa 1995, s. 9; Kurt Trampler uważał, że „pojęcie narodu materialnie jest nieuchwytnie, jest bowiem idealne, metafizyczne. Można je odczuwać, lecz nie wyjaśnić”; zob. K. Trampler, *Staaten und nationale Gemeinschaften. Eine Lösung des europäischen Minderheiten-Problems*, München–Berlin 1929, s. 17, cyt. za: S. Potocki, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938*, Gdańsk 1969, s. 11.

³ Por. m.in. K. Kwaśniewski, *Mniejszości narodowe a świadomość narodowa*, „Studia Socjologiczne” 1976, nr 2, s. 100–101; F. Krass-Schneider, *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Handbuch der ethnischen, sprachlichen und religiösen, Bevölkerungsgruppen der Welt*, Stuttgart 1989, s. 46, cyt. za: Z. Kurcz, *Mniejszość niemiecka w Polsce*, Wrocław 1995, s. 16. Więcej o definicji mniejszości narodowej zob. K. Kwaśniewski, *Socjologia mniejszości a definicja mniejszości narodowej*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 1992, t. 1, z. 1, s. 9–61.

⁴ Z. Stoliński, *Przedmiot badań problemu narodowościowego na Pomorzu*, [w:] (b. red.), *Problem narodowościowy na Pomorzu*, Toruń 1931, s. 21.

⁵ Por. W.J. Zaleski, *Międzynarodowa ochrona mniejszości*, Warszawa 1932, s. 11–12.

odwołuje się do czynników subiektywnych i podkreśla znaczenie samookreślenia oraz identyfikacji z określoną zbiorowością o wspólnej tradycji, wartościach i kulturze⁶.

Ścieranie się dwóch odrębnych teorii narodu: obiektywnej i subiektywnej jest jedną z przyczyn, dla których określenie przynależności narodowej jest nader skomplikowane i trudne do jednoznacznej identyfikacji. Według tej pierwszej o przynależności do danego narodu decydują cechy niezależne od woli danej jednostki, takie jak pochodzenie, kultura, język, religia itp. Druga teoria zakłada, że przynależność do narodu jest aktem woli i stanem świadomości i jako taka zależy od całkiem subiektywnego poczucia⁷. W praktyce przy określaniu przynależności do danego narodu i jego liczebności często kierowano się kryteriami w określonej sytuacji i momencie „wygodniejszymi” z punktu widzenia własnych interesów narodowych⁸.

⁶ *Mniejszość narodowa* w bogatej literaturze naukowej definiowana jest m.in. jako: 1) „grupy etniczne i narodowościowe oraz odłamy narodowe nie posiadające na obszarze danego państwa własnej państwowości, a charakteryzujące się rozwiniętym poczuciem odrębności etniczno-grupowej i dążące do jej zachowania, co znajduje swój wyraz w pielęgnowaniu języka, tradycji, wierzeń oraz w różnych formach czynnego podkreślania i demonstracji tej odrębności” (J. Byczkowski, *Mniejszości narodowe w Europie 1945–1974*, Opole 1976, s. 21); 2) „kategoria osób wyróżniająca się odrębnością etniczną (język, kultura, tradycje), która nie posiada autonomii terytorialnej w kraju, w którym żyje, a w którym, ze względu na swoją liczebność nie stanowi najważniejszego narodu państwowego. Ponadto grupa ta pragnie zachować elementy swojej odrębności narodowej, zaś z krajem macierzystym utrzymuje tylko kontakty kulturalne bez naruszania lojalności wobec państwa zamieszkiwania” (K. Kwaśniewski, *Socjologia...*, s. 56); 3) „grupa obywateli danego państwa, pozostająca w mniejszości w stosunku do pozostałej części jego ludności i nie zajmująca pozycji dominującej, wyróżniająca się cechami etnicznymi, językowymi lub religijnymi, wspólnie dążąca do zachowania swej odrębności kulturowej i posiadająca aspiracje ujmowane w kategoriach państwa” (H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 14); ponadto określa się tym mianem 4) „każdą grupę etniczną pozostającą w mniejszości w stosunku do reszty obywateli, charakteryzującą się dążeniem do zachowania swojej kultury, tradycji, języka lub świadomości własnego pochodzenia jako podstawowych cech decydujących o jej tożsamości narodowej lub etnicznej. Za istotną cechę wyodrębniającą mniejszości od społeczeństwa większościowego uznać należy także odrębność religijną” (G. Janusz, *op. cit.*, s. 10).

⁷ Por. J. Byczkowski, *op. cit.*, s. 16.

⁸ Przykładem może być niespójne w sprawie narodowości w okresie międzywojennym stanowisko rządu RP, który w zachodnich regionach kraju, gdzie polskojęzyczna część społeczeństwa poddawana była dużym wpływom niemieckim, preferował kryterium językowe, zaś na ziemiach wschodnich chętniej powoływał się na polskie tradycje kulturalne i dziedzictwo historyczne.

W prawie międzynarodowym od czasu I wojny światowej trwa poszukiwanie adekwatnej i możliwej do przyjęcia definicji *mniejszości narodowej*. Jedna z rozważanych propozycji określa ją jako

grupę obywateli jakiegoś państwa stanowiącą liczebną mniejszość i nie zajmującą dominującej pozycji, posiadającą cechy etniczne, religijne i językowe różniące się od cech większości populacji, mającej poczucie solidarności wewnętrznej, kierującą się zbiorową wolą samozachowania i osiągnięcia równości z większością w świetle prawa i praktyki⁹.

W publikacji przyjęto, że przez mniejszość narodową należy rozumieć grupę (zbiorowość) ludzi (społeczność) o wspólnym pochodzeniu narodowo-etnicznym, żyjących w separacji terytorialnej i zamieszkujących obszar państwa, gdzie pozostają w liczebnej mniejszości – część narodu oderwaną od jego trzonu wskutek m.in. migracji, przesiedleń czy zmiany granic, wykazującą poczucie wspólnoty, zachowującą świadomość swego pochodzenia i charakteryzującą się odrębnością etniczną, tj. odróżniającą się od większości społeczeństwa językiem, dziedzictwem i kulturą (tradycją i zwyczajami), pochodzeniem etnicznym bądź religią. Wyrazem przynależności etnicznej może być chociażby endogamia, czyli zawieranie małżeństw jedynie w obrębie danej grupy etnicznej.

Pewna różnica pojęciowa zachodzi między określeniami *mniejszość narodowa* a *grupa etniczna*. Choć cechy wyróżniające mniejszość narodową i grupę etniczną są takie same, to aby o grupie etnicznej można mówić jako o mniejszości narodowej musi ona pozostawać w związku kulturowym z większością ludności państwa innego niż to, w którym zamieszkuje. Mniejszości narodowe ze względu na etnokulturowe pokrewieństwo należą do „zewnątrznych” ojczyzn. Tak więc każda mniejszość narodowa jest jednocześnie grupą (lub zespołem grup) etniczną, natomiast nie występuje tu zależność odwrotna.

Praktycznym kryterium przynależności do danej mniejszości narodowej może być deklaracja na podstawie poczucia wspólnoty z określoną narodowością albo pochodzenie. Dla identyfikacji przynależności narodowej kluczowe wydają się być jednak nie tyle więzy krwi wynikające z narodowości rodziców, ile przede wszystkim dziedzictwo kulturowe przekazywane w procesie wychowania i zbierania doświadczeń życiowych mających wpływ na kształtowanie samoświadomości przynależności narodowej.

Miejsce identyfikacji narodowej w całkowitej tożsamości jednostki nie tylko jest zróżnicowane indywidualnie, ale zależy zarówno od sytuacji życiowej konkretnej osoby, jak i całej jej narodowej zbiorowości¹⁰.

⁹ Definicja autorstwa Julesa Deschênesa. Zob. R. Stavenhagen, *The ethnic question: conflicts, development and human rights*, Tokyo 1990, s. 164–165, cyt. za: A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 22.

¹⁰ A. Kłoskowska, *op. cit.*, s. 111.

W wielu sytuacjach jednoznaczne **określenie przynależności narodowej** w praktyce może być trudne. Wynika to m.in. z różnego rodzaju więzi łączących człowieka z terytorium określanym mianem *ojczyzny*, zawierającym w sobie nie tylko aspekt geograficzny, ale także poczucie wspólnoty ze zbiorowością, którą łączą więzi emocjonalne wypływające ze wspólnej tradycji oraz duchowych i materialnych wartości kulturowych¹¹. Istnieją co najmniej dwa podstawowe typy związku osoby z terytorium, do którego ma zastosowanie termin *ojczyzna*. Jeden odnosi się do środowiska lokalnego, obszaru bliskiego z uwagi na miejsce urodzenia, dom rodzinny, bliskie relacje rodzinne i społeczne, wspomnienia i więzi uczuciowe, poczucie swojskości, znajomość wspólnej przeszłości i lokalną „pamięć historyczną” – w takim wypadku mówimy o *małej ojczyźnie*. Drugi rodzaj poczucia przynależności terytorialnej odnosi się do *wielkiej ojczyzny* i wynika ze świadomości dzielenia wspólnych wartości i dziedzictwa w szerszym terytorialnie wymiarze, a także odwołujących się do ideologicznych podstaw kształtowania wspólnoty w celu realizacji zbieżnych interesów narodowych¹². Poszczególne jednostki i grupy społeczne mają w różnym stopniu wykształcone poczucie przynależności ojczyźnianej. Przykładowo w Polsce zawsze istniały grupy ludności nieidentyfikującej się z żadnym konkretnym narodem, a postawione przed koniecznością określenia swojej narodowości poprzestawały na deklaracji, że są autochtonami („tutejszymi” lub „miejscowymi”)¹³. Na obszarach ścierania się różnych wpływów zjawiskiem normalnym jest istnienie podwójnej przynależności narodowej, a jeśli dodać do tego poczucie lokalnej czy regionalnej więzi społecznej, to możemy mówić nawet o potrójnym poczuciu rozproszonej, podzielonej świadomości narodowej.

Narodowość nie jest czymś danym raz na zawsze i może ulegać ewolucji pod wpływem wielu uwarunkowań zewnętrznych. Naród jest kategorią

¹¹ W końcu XIX wieku ks. Juliusz Bursche zauważał, że „naród jest to organizm duchowy, przejęty wspólnym przekonaniem co do celów, do jakich dążyć należy, złączony jedną miłością ku temu, co jest swojskiem, żyjący w pewnym kraju mową swą i obyczajami, rozwijający się historycznie”. Zob. J. Bursche, *Narodowość i religia*, „Zwiastun Ewangeliczny” z 3.II.1898, nr 2, s. 29.

¹² W języku niemieckim rozróżnieniu tych dwóch typów ojczyzn służą różne terminy. *Heimat* to *mała ojczyzna* rozumiana jako miejsce, z którym człowiek związany był od urodzenia i gdzie następowała integracja z lokalną społecznością, budowały się więzi emocjonalne i kształtowało poczucie tożsamości, charakter, a także światopogląd. *Vaterland* – *wielka ojczyzna* (ojczyzna ideologiczna) jest pojęciem szerszym, z reguły utożsamianym z poczuciem określonej przynależności państwowej. Zob. też P. Samuś, *Łódź – mała ojczyzna Polaków, Niemców, Żydów*, [w:] idem (red.), *Polacy, Niemcy, Żydzi w Łodzi w XIX–XX w.: sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997, s. 121–122.

¹³ Tak było chociażby w wypadku licznych Kaszubów, Mazurów czy mieszanych etnicznie Ślązaków, którzy do spisów ludności w latach 1921 i 1931 deklarowali się właśnie jako „tutejsi” lub „miejscowi”.

historyczną, świadomość narodowa społeczeństw rozwija się w ciągu długiego czasu na skutek wielu okoliczności. Nikt nie rodzi się, mając określoną genetycznie przynależność narodową, lecz kształtuje się ona pod wpływem wychowania w rodzinie i układów społecznych, w obrębie których dana jednostka istnieje¹⁴. Identyfikacja narodowa, na skutek różnych motywacji, może ulec całkowitej przemianie w toku życia jednostki. Zmiany poczucia przynależności i świadomości narodowej z reguły zachodzą stopniowo w dłuższym czasie, dlatego też trudne jest uchwycenie i jednoznaczne stwierdzenie, w którym momencie dana osoba traci przynależność do konkretnej narodowości, a jest jedynie osobą określonego pochodzenia narodowego. O wyborze ojczyzny i opcji narodowościowej może decydować bilans atrakcyjności, ekonomiczny rachunek zysków i strat, aktywów oraz pasywów związanych z wyborami narodowym, politycznym czy obywatelskim¹⁵. W skrajnych sytuacjach identyfikacja narodowościowa może ulec radykalnej zmianie, czasem uśpiona, wyraźnie manifestuje się w zmienionych warunkach¹⁶. Wybory w sferze narodowościowej nie mogą być jednoznaczne, jeśli podejmowane są pod naciskiem określonych warunków, a także gdy poczucie odrębności regionalnej jest dominujące wobec identyfikacji narodowej.

Proces wynaradawiania zwykle odbywa się na drodze stopniowej asymilacji kulturowej polegającej w wypadku imigrantów na przystosowywaniu się do norm kulturowych i społecznych oraz wzorców zachowań obowiązujących w kraju osiedlenia i wyznaczanych przez społeczność (naród) dominującą w danym państwie. Kolejnym krokiem na drodze rozluźniania więzi kulturowych łączących imigrantów z krajem pochodzenia jest ich przenikanie do struktur społecznych tworzonych z udziałem ludności autochtonicznej, chociażby przez zawieranie małżeństw mieszanych. W rezultacie postępującego procesu asymilacji narodowej, będącej swoistym rezultatem asymilacji kulturowej, z czasem osoba innego niż kraj osiedlenia pochodzenia narodowościowego staje się członkiem wspólnoty narodowej kraju osiedlenia.

Asymilacja może mieć charakter dobrowolny, gdy proces przyswajania kultury i cech innego narodu jest całkowicie zależny od woli indywidualnej osoby, lub wymuszony (asymilacja przymusowa), gdy następuje w wyniku polityki zakładającej stosowanie różnych form nacisku w celu doprowadzenia do zmiany przynależności narodowej (wynaradowienia).

Historia i skład społeczny grupy mniejszościowej oraz relacje z większością etniczną mogą stwarzać kontekst historyczny warunkujący utrzymywanie się odrębnej świadomości narodowościowej, mimo zaniku odmiennych cech obiektywnych, albo zanik tej świadomości, mimo utrzymania osobnych cech obiektywnych¹⁷.

¹⁴ Por. J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 30.

¹⁵ M.S. Szczepański, *Tożsamość pograniczna*, „Śląsk. Miesięcznik Społeczno-Kulturalny” 1998, nr 2, s. 17.

¹⁶ A. Kłoskowska, *op. cit.*, s. 111–112.

¹⁷ K. Kwaśniewski, *Mniejszości...*, s. 94.

Możliwa jest sytuacja, gdy mniejszość narodowa na skutek oderwania od narodu macierzystego nie stanowi już integralnej części składowej tego narodu i jest jedynie swego rodzaju jego odłamem, wykazującym silne powiązanie z większością narodową kraju zamieszkania, z którą na zasadzie sprzężenia zwrotnego łączą ją rozliczne więzi o charakterze politycznym, kulturalnym i społeczno-ekonomicznym. W takiej grupie świadomość narodowa i jej poczucie mogą w znacznym stopniu odróżniać się od świadomości narodu, z którym mniejszość połączona jest wspólnym pochodzeniem i językiem¹⁸.

Rozłożone w czasie procesy konsolidacji narodowej i asymilacji często wręcz uniemożliwiają identyfikację przynależności do mniejszości narodowej. Istnieją grupy ludności o przejściowych formach kultury i płynnym poczuciu świadomości narodowej lub charakteryzujące się tzw. dualizmem narodowym – koniunkturalną i zmienną świadomością narodową, gdy w zależności od sytuacji ekonomicznej, politycznej czy społecznej następuje deklaratywna zmiana przynależności narodowej¹⁹ – co często cechuje mieszkańców pogranicza, gdzie przenikają się różne kultury i przemieszane są rozmaite grupy etniczne. Transgresje narodowe nie muszą pociągać za sobą całkowitego zerwania z kulturą poprzedniej identyfikacji – możliwe jest zachowanie dwukulturowości²⁰.

Pojęciem zbliżonym do terminu *asymilacja*, choć nie synonimicznym, jest *integracja*, zakładająca dwustronność procesów oddziaływania między mniejszościową grupą etniczną a większością ludności danego państwa i rozumiana jako proces wzajemnego przenikania oraz łączenie się kultur mniejszościowej grupy etnicznej oraz grupy większościowej w jedną, mniej lub bardziej zharmonizowaną całość. Tak zdefiniowana integracja stanowi z reguły wstępny etap asymilacji i jest przeciwieństwem segregacji etnicznej zakładającej niedopuszczenie do łączenia się z kulturą innych grup etnicznych²¹.

W dalszych rozważaniach poświęconych **mniejszości niemieckiej w Polsce** zasadniczo przyjęto, że stanowią ją osoby narodowości niemieckiej mające obywatelstwo polskie, przyznające się do niemieckiej tradycji narodowej i uznające niemiecki za język ojczysty. Należy zaznaczyć, że używane czasem w tym opracowaniu ze względów praktycznych, wymiennie z terminem *mniejszość niemiecka*, określenie *Niemcy* lub *ludność niemiecka* – o ile odnosi się do osób zamieszkałych w Polsce i mających polskie obywatelstwo – nie oznacza posiadania obywatelstwa innego niż kraju zamieszkania.

¹⁸ Por. J. Byczkowski, *op. cit.*, s. 29.

¹⁹ K. Wasiak, *Mniejszości narodowe i polityka państw*, „Biuletyn Naukowy Zakładu Stosunków Międzynarodowych” 1973, nr 3, s. 71.

²⁰ Można wyróżnić cztery typy identyfikacji narodowej: jednolita (czyli integralna), podwójna, niepewna i kosmopolityczna. Zob. A. Kłoskowska, *op. cit.*, s. 140, 162.

²¹ Por. G. Janusz, *op. cit.*, s. 18.

Osadnicy niemieccy na ziemiach polskich często w literaturze historycznej określani byli mianem *kolonistów*, co znajduje swoje uzasadnienie w ekspansji ludności napływowej na słabo zaludnione obszary w okresie przedprzemysłowym, jak i w czasie rozwoju osadnictwa fabrycznego w XIX wieku. Ludność niemiecką napływającą do Polski na przełomie wieków XVIII i XIX w języku potocznym często określano także mianem *olędrów* (olendrów, Holendrów), wcześniej odnoszącym się do, w dużym stopniu zgermanizowanych, osadników fryzyjskich i flamandzkich, bieglejących w melioracji zasiedlanych podmokłych obszarów.

Podstawową sprawą podczas prowadzenia badań, zwłaszcza odwołujących się do przeszłości, jest prawidłowa **ocena wiarygodność źródeł**.

Wspominana już trudność w jednoznacznym zdefiniowaniu narodowości osób przybyłych na ziemię polskie i ich potomków, wynikająca m.in. z zachodzących procesów asymilacji, a także brak w pełni wiarygodnych danych spisowych, to tylko niektóre z przyczyn, dla których operowanie precyzyjnymi liczbami określającymi rozmiary mniejszości narodowej jest ryzykowne. W szacowaniu liczby cudzoziemskich osadników i ich potomków przynależących do określonej grupy etnicznej pomocne są statystyki urzędowe, dane pochodzące od stowarzyszeń mniejszościowych oraz szacunki dokonywane przez poszczególnych badaczy, przy czym podawane wielkości, w zależności od źródła, często znacznie się różnią. Wielkość imigracji niemieckiej na obszar Polski Środkowej jest trudna do określenia także m.in. z uwagi na żywiołowy, zwłaszcza w pierwszym okresie, charakter przemieszczeń, częste wypadki repatriacji do kraju pochodzenia i dobrowolnej lub przymusowej reemigracji na wschodnie terytoria Królestwa Polskiego i do Rosji. Wszystko to sprawia, że szacunki liczebności mniejszości niemieckiej podawane przez różnych autorów, niezależnie od stopnia ich subiektywizmu badawczego, obarczone są zawsze ryzykiem błędu. Z tego względu wszelkie liczby odnoszące się do osadnictwa niemieckiego – zwłaszcza w XIX stuleciu, ale także dane zebrane w wyniku przeprowadzonych w okresie międzywojennym spisów ludności – podawane w tym opracowaniu za innymi źródłami mają jedynie charakter orientacyjny.

Źródła historyczne, zwłaszcza XIX-wieczne, dostarczają większej liczby wiarygodniejszych informacji dotyczących wyznania religijnego, niż narodowości mieszkańców ziem polskich. Toteż często określenie liczebności danej narodowości możliwe jest jedynie przez wnioskowanie pośrednie, na podstawie danych o wyznaniu i języku ojczystym. W wypadku mniejszości niemieckiej ten sposób szacowania jej liczebności, zwłaszcza na obszarze Polski Środkowej, jest o tyle dopuszczalny, że w dużej mierze wyznanie ewangelickie, a przede wszystkim luterańskie, pokrywało się z narodowością niemiecką²². Łączenie wyznania

²² Wskazują na to m.in. wyniki spisu z 1897 roku. Wyjątkiem była Warszawa, gdzie około 48% ewangelików (głównie kalwinów) stanowili Polacy, a w okolicach Łodzi istniała niewielka liczba ewangelików reformowanych narodowości czeskiej.

ewangelickiego z narodowością niemiecką jest uprawnione zwłaszcza w odniesieniu do wcześniejszych etapów napływu osadników, kiedy nie zaznaczał się jeszcze proces polonizacji, zachodzący czasem przy jednoczesnym zachowaniu przynależności do Kościoła ewangelickiego²³. Natomiast w żadnym wypadku nie można utożsamiać religii katolickiej z narodowością polską, gdyż wielu Niemców było katolikami, a ich liczba rosła w miarę coraz częstszej konwersji na katolicyzm.

Możliwość powołania się na dane dotyczące wyznania jest jednak do połowy XIX wieku niewielka, gdyż do owego czasu ludność praktycznie dzielono na chrześcijan i żydów, jedynie sporadycznie wyróżniając wśród tych pierwszych katolików i ewangelików (zwanych też protestantami, luteranami lub lutrami). Dopiero w drugiej połowie XIX wieku pojawiło się rozróżnienie wyznań chrześcijańskich, a z czasem także ewangelickich.

Także dane odnoszące się do języka używanego na co dzień nie muszą jednoznacznie świadczyć o narodowości. Niekiedy ludność polska, ulegając wpływom ludności niemieckiej, stanowiącej większość w danej miejscowości czy regionie, posługiwała się na co dzień niemieckim, nie uznając jednak tego języka za ojczysty. Nietrudno także znaleźć przykłady odwrotne, kiedy osoby używające na co dzień języka polskiego miały poczucie narodowości niemieckiej²⁴.

Należy pamiętać, że często deklaracje dotyczące narodowości zależały od konkretnych warunków historycznych, sytuacji politycznej, uwarunkowań materialnych, rodzinnych, sąsiedzkich i wielu innych, które, podlegając nawet w krótkim okresie przeobrażeniom, mogły pociągać za sobą całkowitą zmianę deklarowanej przynależności narodowej. Na deklarację tę mogła mieć wpływ także obawa przed dyskryminacją ze strony władz administracyjnych w sytuacji innej niż pożądana przez nie samoidentyfikacji narodowościowej.

Zob. W. Pruss, *Spółczesność Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku, cz. 2: Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, nr 3, s. 487.

²³ W XIX wieku, a zwłaszcza jego pierwszej połowie praktycznie wśród Polaków nie było osób wyznania ewangelicko-augsburskiego. Czasem byli to wierni innej narodowości, ale ich liczba była statystycznie nieistotna. Potwierdzają to m.in. badania Elżbiety Kaczyńskiej w odniesieniu do Zduńskiej Woli i Turku. Zob. E. Kaczyńska, *Tkacze w Zduńskiej Woli i Turku w końcu XIX w.*, [w:] W. Kula (red.), *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 3, Warszawa 1968, s. 360.

²⁴ Taka sytuacja, według oceny polskich władz wojskowych, miała miejsce w latach 30. XX wieku, chociażby w powiatach „kępieńskim i ostrowskim, gdzie ludność pochodzenia polskiego zatraciła poczucie swej przynależności narodowej, używając języka polskiego, przyznając się dość często do narodowości niemieckiej”. Zob. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Sztab Główny, Oddział IV, t. 367, opracowanie DOK VII Ludność i rozmieszczenie jej na terenie OK VII, spis 1931 z 1.VI.1936, cyt. za: T. Kowalski, *Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998, s. 22.

W źródłach XIX-wiecznych czasem trudno jest określić kryterium klasyfikowania ludności, co wynika z różnej terminologii w nadsyłanych przez władze formularzach, do których z reguły nie dołączano żadnych instrukcji. W konsekwencji w ich treści, niezależnie od zawartych w formularzu pytań, podawano te same informacje o strukturze wyznaniowej, bez żadnych zmian lub tylko nieco zmodyfikowane, pod coraz to inną nazwą, a ostatecznie „struktura wyznaniowa” była przekształcana w strukturę o „pochodzeniu narodowym”²⁵.

Także język używany na co dzień nie zawsze stanowi najlepszy wyznacznik narodowości, mimo że poza funkcją czysto instrumentalną służy także budowaniu wspólnoty emocjonalnej. Wynika to z faktu, że poza językiem o tożsamości narodowej decyduje kontakt z pełnym uniwersum kultury symbolizowanej przez ten język i wiedza o niej²⁶. Ostrożnie należy podchodzić do wszelkich bazujących na brzmieniu nazwisk przybliżonych danych, z reguły prowadzących do niedoszacowania populacji niemieckiej – w okresie napływu osadników do Polski Środkowej wielu z nich miało poczucie narodowości niemieckiej pomimo polsko lub słowiańsko brzmiącego nazwiska. Czasem, by w miarę prawidłowo określić narodowość, niezbędne jest uwzględnienie kilku cech²⁷.

Dostępność XIX-wiecznych i wcześniejszych danych dotyczących miast i obszarów wiejskich charakteryzuje się istotną różnicą. Statystyka odnosząca się do miast jest bogatsza i lepszej jakości, choć i tak obarczona dużym ryzykiem błędu. Liczba mieszkańców miast była o tyle trudna do ustalenia, że wpływ na nią miały migracje krótkookresowe i formalny podział na stałych (zapisanych w księgach miejskich) oraz niestałych mieszkańców. Do końca XIX wieku informacje o stanowiącej przeważający odsetek mieszkańców ludności niestałej są skąpe i mało wiarygodne²⁸.

²⁵ Por. J. Janczak, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] P. Samuś (red.), *op. cit.*, s. 42. Krytyczne uwagi o wiarygodności danych statystycznych dotyczących struktury narodowościowej Łodzi zob. J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1982, z. 11, s. 107–135 (rozdz. 4).

²⁶ A. Kłoskowska, *op. cit.*, s. 109.

²⁷ Jak zauważa Danuta Rzepniewska „poza dość licznymi przypadkami, gdy polskie lub niemieckie pochodzenie przybysza nie nasuwa wątpliwości – we wszystkich innych uciec się więc musimy do ustaleń drogą pośrednią, poprzez zestawienie różnych danych migranta – a więc brzmienia nazwiska, miejsca zamieszkania, wyznania, podawanej niekiedy znajomości języków, a wreszcie dokładnego podpisu. Dopiero wszystkie te dane łącznie mogą dać podstawę do wnioskowania o narodowości migranta”. D. Rzepniewska, *Imigracja do Warszawy. Osiedleńcy spoza Królestwa Polskiego*, [w:] W. Kula (red.), *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 1, Warszawa 1965, s. 142.

²⁸ Przykładowo w latach 80. XIX wieku ludność niestała (w liczbie 60 tys., głównie Polaków) stanowiła połowę liczącej ogółem 120 tys. mieszkańców Łodzi. Zob. J. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] W. Puś, S. Liszewski (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi w latach 1820–1944*, Łódź 1991, s. 45.

Odrębnym zagadnieniem jest **wiarygodność danych liczbowych pochodzących z oficjalnych spisów ludności**. Statystyka dotycząca ludności Królestwa Polskiego uważana jest przeważnie za mało wiarygodną. Spisami o najszerszym zakresie, tak przestrzennym, jak i merytorycznym, przy zachowaniu dostatecznego poziomu szczegółowości, pozwalającymi na analizę zróżnicowania geograficznego mniejszości niemieckiej w skali lokalnej i regionalnej były przede wszystkim rosyjski spis ludności z 1897 roku oraz dwa spisy powszechne przeprowadzone w II Rzeczypospolitej w latach międzywojennych²⁹.

Podawanym w okresie międzywojennym liczbom ludności przynależącej do mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę, w literaturze zarówno polskiej, jak i zagranicznej, wielokrotnie zarzucano tendencyjność. Ta krytyka dotyczyła również wyników spisów powszechnych³⁰. Wątpliwości budziły zwłaszcza wyniki spisu z 1921 roku, które spotkały się ze sprzeciwem ze strony mniejszości narodowych. Ówczesny arkusz spisowy zawierał dwa pytania odnoszące się do kwestii narodowościowej: jedno dotyczące poczucia przynależności narodowej ankietowanej osoby (do jakiej się zalicza narodowości) i drugie – języka ojczystego. Z powodów finansowych wyniki spisu odnoszące się do języka ojczystego nigdy nie zostały opublikowane. Przyczyną nieścisłości w odpowiedziach na pytanie o narodowość było m.in. utożsamianie narodowości z obywatelstwem³¹ – zdarzało się to jednak sporadycznie w Polsce Centralnej, mieszkańców której cechował wysoki poziom świadomości obywatelskiej.

Według spisu z 1921 roku, w porównaniu z danymi pochodzącymi z innych źródeł, liczebność mniejszości narodowych była znacznie zaniżona³². Wiele wskazuje na to, że o ile faktycznie niezbyt wiarygodne były dane dotyczące liczby ludności dla wschodnich kresów Polski, gdzie miało miejsce znaczące zaniżanie liczby ludności ukraińskiej, a zwłaszcza białoruskiej, to w odniesieniu do mniejszości niemieckiej wyniki obu spisów (z lat 1921 i 1931) zasadniczo nie odbiegały od stanu faktycznego. Skala pomniejszania liczby Niemców w Polsce była niewielka, rzędu

²⁹ Pierwszy spis ludności w skali ogólnokrajowej przeprowadzono w 1789 roku, jednak nie obejmował on szlachty i duchowieństwa, a jego wyniki budzą duże wątpliwości. Zob. W. Rusiński, *Struktura osadnictwa i zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r.*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. 3, s. 53–55.

³⁰ Zob. m.in. M. Barwiński, *Spisy powszechne w Polsce w latach 1921–2011 – określenie czy kreowanie struktury narodowościowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2015, z. 21, s. 53–72.

³¹ Zob. L. Krzywicki, *Rozbiór krytyczny wyników spisu. Tablice. Kartogramy*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, t. 5, z. 6, s. 21.

³² Chociażby przeprowadzony w 1926 roku spis dzieci urodzonych w latach 1913–1925 wykazał znacznie wyższy odsetek dzieci z niepolskim językiem ojczystym niż uzyskany w wyniku spisu powszechnego w 1921 roku – spore różnice dotyczyły przede wszystkim kresów wschodnich Polski. Zob. M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 r.*, Warszawa 1928, cyt. za: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce 1918–1939*, Wrocław 1968, s. 14.

mniej więcej 0,1%³³ i dotyczyła przede wszystkim mniejszości niemieckiej w polskiej części Górnego Śląska. W wypadku mniejszości niemieckiej zamieszkującej Polskę Środkową wyniki spisów można uznać za wiarygodne na tyle, na ile dają się statystycznie uchwycić trudne do zmierzenia aspekty narodowościowe.

Podczas spisu w 1931 roku, w powszechnej opinii przeprowadzanego o wiele bardziej kompetentnie niż dziesięć lat wcześniej, pytano tylko o język ojczysty zdefiniowany jako „język, który dana osoba uważa za najbliższy sobie”³⁴, co także nie było wolne od pewnej dozy subiektywizmu. I choć kategoria narodowości nie jest w pełni tożsama z pojęciem języka ojczystego, to w warunkach Polski międzywojennej w praktyce te cechy można uznać za niemal tożsame, a skala wynikających z tego drobnych niedokładności ze statystycznego punktu widzenia ma znikome znaczenie³⁵. Szereg poważniejszych błędów tego spisu wynikał z dążenia władz administracyjnych do wykorzystania statystyki w celach politycznych. Dotyczyło to znów jednak województw południowo-wschodniej części II Rzeczypospolitej i takich zastrzeżeń zasadniczo nie formułowano pod adresem wyników z województw centralnej części kraju, gdzie – w przeciwieństwie do Pomorza, Wielkopolski czy Górnego Śląska – mniejszość niemiecka nie stanowiła ważnego problemu politycznego.

Odrębną od wiarygodności statystyk sprawą są podejmowane w okresie międzywojennym, począwszy od drugiej połowy lat 20., działania władz polskich mające na celu obniżenie odsetka ludności niepolskiej w poszczególnych jednostkach administracji terytorialnej. Temu celowi służyły zmiany granic administracyjnych, wprowadzone także w Polsce Środkowej. W 1938 roku z województwa łódzkiego odłączono powiaty kaliski, kolski, koniński i turecki (zamieszkiwane łącznie przez 37,5 tys. osób deklarujących narodowość niemiecką, tj. 5,6% ogółu ich ludności) i przyłączono je do województwa poznańskiego. Szczególnej ostrożności wymagają wszelkie zestawienia liczb odnoszących się do różnych momentów czasowych i pochodzących z różnorodnych źródeł.

Przyczyny migracji zagranicznych

Kształtowanie się społeczności mających charakter mniejszości narodowych zdeterminowane jest, często wzajemnie powiązanymi, przyczynami o charakterze historycznym, politycznym i społeczno-ekonomicznym. Zagadnienie to, tak w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym, jest szeroko omawiane

³³ J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 35, 213.

³⁴ W wypadku dzieci należało „wymienić ten język, który ze względu na ich rodzinę będzie prawdopodobnie ich językiem ojczystym”. Zob. *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności RP*. Wywiad z generalnym komisarzem spisowym R. Buławskim, „Sprawy Narodowościowe” 1932, R. 7, nr 1, s. 1–2.

³⁵ J. Tomaszewski, *op. cit.*

w literaturze naukowej, co skłania do przytoczenia tylko podstawowych informacji o powodach rozbieżności przestrzennej między strukturami i podziałami narodowościowymi a terytorialnymi wspólnotami politycznymi, określanymi mianem *państwa*.

Wśród uwarunkowań historycznych kluczowy jest fakt, że grupy etniczne i narody kształtowały się zanim powstały twory państwowe. Co więcej państwa pojawiały się i znikaly, a wskutek podbojów i układów politycznych – aneksji obcych terytoriów i rozbiorów – także zmieniały granice. W sytuacji, gdy grupy etniczne i narody miały charakter bardziej trwałe niż twory państwowe, ta zmienność granic politycznych powodowała, że różne części jednego narodu często pozostawały w granicach odrębnych państw.

Nie mniej ważne z punktu widzenia powstawania mniejszości narodowych były procesy migracyjne. Na decyzję o zmianie stałego miejsca zamieszkania może mieć wpływ szeroki wachlarz zróżnicowanych uwarunkowań społecznych, ekonomicznych i politycznych. Kierunek ruchów migracyjnych stanowi z reguły wypadkową z jednej strony trudnej sytuacji w regionach, skąd następuje odpływ ludności, a z drugiej nadziei na znalezienie bardziej sprzyjających warunków bytu w nowym potencjalnym miejscu zamieszkania. Wyłączając migracje przymusowe, warunkowane względami politycznymi czy religijnymi, najczęstszą przyczyną przemieszczeń ludności są względy ekonomiczne związane z poszukiwaniem lepszych materialnych warunków życia i możliwości zarobkowania.

Procesy migracyjne w różnych okresach historycznych, ich rozkład w czasie i przestrzeni, natężenie i kierunki wiążą się więc ze zróżnicowaniem różnorodnych obszarów pod względem sytuacji społeczno-gospodarczej, kryzysowej w jednych i korzystniejszej w innych regionach. Ponieważ decyzja o zmianie stałego miejsca zamieszkania rodzi szereg ważkich konsekwencji i zawsze obciążona jest pewnym ryzykiem, by nastąpiło przemieszczenie bodziec migracyjny musi być wystarczająco silny. Trudne warunki życia – brak możliwości znalezienia pracy i zapewnienia godziwego bytu sobie i rodzinie – leżą u podstaw większości decyzji o opuszczeniu wcześniejszego miejsca zamieszkania, a o wyborze nowego miejsca osiedlenia decyduje zbiór różnego rodzaju korzyści, oczekiwanych przez migrantów lub oferowanych przez zainteresowane osadnictwem władze w regionach napływowych.

W kontekście przemieszczeń ludności niemieckiej do Polski, obok niezorganizowanych migracji spontanicznych, warto wspomnieć o migracjach planowych, odbywających się w ramach konsekwentnie realizowanej polityki osadniczej, z którą z reguły wiązało się zagwarantowanie ludności napływowej ograniczonej autonomii, a także zapewnienie poszanowania odrębności narodowej i etnicznej (w sferze kultury, religii i języka). Dodatkową zachętę mogły stanowić różnego typu bodźce ekonomiczne (ulgi finansowe, pożyczki, darowizny itp.) i zwolnienia w zakresie świadczeń publicznych (np. od służby wojskowej).

Zakres przestrzenny opracowania

Przyjęty zakres przestrzenny opracowania obejmuje zasadniczo osadnictwo niemieckie na obszarze Polski Środkowej. Granice państwowe i wewnętrzne podziały administracyjne ziem polskich od czasu rozbiorów do momentu wybuchu II wojny światowej (a więc w okresie, którego dotyczy to badanie) wielokrotnie ulegały zmianom. Dlatego też dookreślenia wymaga pojęcie *Polska Środkowa*, od pewnego czasu coraz częściej pojawiające się w literaturze naukowej i *de facto* tożsamy z regionem łódzkim³⁶. Za punkt wyjścia przyjęto zasięg obecnego województwa łódzkiego powiększony o powiaty położone obecnie na obszarze województwa wielkopolskiego, a przed II wojną światową należące do ówczesnego łódzkiego³⁷.

U schyłku I Rzeczypospolitej tak zakreślony obszar Polski Środkowej wchodził w skład województw łęczyckiego i części: brzeskokujawskiego (powiat przedecki), rawskiego (ziemia rawska), sieradzkiego (ziemia sieradzka, powiat wieluński w ziemi wieluńskiej), kaliskiego (powiaty kaliski i koniński) i sandomierskiego (powiat opoczyński w ziemi sandomierskiej).

W latach 1795–1807 ziemie te, wchodzące w skład Prus Południowych (obejmujących terytoria II i częściowo III rozbioru Polski), znajdowały się w obrębie departamentu kaliskiego (powiaty: kaliski, koniński, piotrkowski, radomszczanski, sieradzki, szadkowski, warcki, wieluński) i warszawskiego (powiaty: brzeziński, łęczycki, orłowski, rawski, zgierski). Jedynie południowo-wschodni fragment Polski Środkowej znalazł się w 1795 roku w granicach zaboru austriackiego – powiat opoczyński stanowił część cyrkułu koneckiego³⁸.

³⁶ Zastosowanie terminu *Polska Środkowa* jako podstawowego dla określenia zakresu przestrzennego opracowania obejmującego swym zasięgiem obecny region łódzki wynika z faktu, że zakres czasowy zawarty w opracowaniu rozważań w przeważającej części dotyczy okresu (koniec XVIII stulecia i XIX wiek), kiedy trudno mówić o istnieniu takiego regionu. Nietrafne wydaje się odwołanie się do pojawiającego się czasem w literaturze określenia *ziemia łódzka*, zwłaszcza w zestawieniu z pozostającym w użyciu określeniem *Ziemia Łęczycko-Sieradzka*, odnoszonym do regionu historycznego w dużej części pokrywającego się z zasięgiem współczesnego regionu łódzkiego.

³⁷ Więcej o zasięgu i zmianach granic województwa łódzkiego zob. M. Sobczyński, *Historia powołania i przemiany administracyjne województwa łódzkiego*, [w:] idem, W. Michalski (red.), *Województwo łódzkie na tle przemian administracyjnych Polski*, Łódź 2000, s. 7–21.

³⁸ Na zagarniętych ziemiach polskich dokonano zmian podziału administracyjnego. Prusy Południowe zostały podzielone na dwa departamenty: łęczycki (w niedługim czasie przemianowany na piotrkowski) i poznański. W 1795 roku po trzecim zaborze w powiększonych terytorialnie Prusach Południowych wyodrębniono trzy departamenty: poznański, kaliski i warszawski, dzielące się na powiaty.

W okresie Księstwa Warszawskiego (1807–1815) były to nadal terytoria departamentu kaliskiego (powiaty: kaliski, koniński, piotrkowski, radomszczański, sieradzki, szadkowski, warcki, wieluński), warszawskiego (powiaty: brzeziński z siedzibą w Strykowie, łęczycki, orłowski z siedzibą w Kutnie, rawski, zgierski z siedzibą w Piątku) i fragment departamentu radomskiego (powiat opoczyński)³⁹.

W początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego zdefiniowany zakres jak powyżej obszar Polski Środkowej należał do województw (od 1837 roku guberni) kaliskiego i mazowieckiego, połączonych w 1884 roku w gubernię warszawską, którą w 1867 roku podzielono na trzy części, w wyniku czego powstała nowa gubernia warszawska oraz gubernie kaliska i piotrkowska.

Podczas I wojny światowej na ziemie Królestwa Polskiego wkroczyły wojska niemieckie i austriackie (ofensywa państw centralnych w maju–sierpniu 1915 roku), a Polska Środkowa znalazła się pod okupacją niemiecką. W sierpniu 1915 roku w strefie okupacji niemieckiej utworzono Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, w skład którego weszły gubernie: kaliska, warszawska, płocka, łomżyńska oraz część guberni piotrkowskiej i siedleckiej.

Tabela 1/W. Przynależność administracyjna powiatów Polski Środkowej w wiekach XIX–XX

Powiat	Lata				
	od 1999 województwo	1919–1938 województwo	1867–1914 gubernia	1845–1867 gubernia	1816–1844 województwo
bełchatowski	łódzkie	–	–	–	–
brzeziński ^a	łódzkie	łódzkie	piotrkowska	–	mazowieckie
kaliski	wielkopolskie	łódzkie	kaliska	warszawska	kaliskie
m. Kalisz	wielkopolskie	–	–	–	–
kolski	wielkopolskie	łódzkie	kaliska	–	–
koniński	wielkopolskie	łódzkie	kaliska	warszawska	kaliskie
kutnowski ^b	łódzkie	warszawskie	warszawska	–	mazowieckie
łaski	łódzkie	łódzkie	piotrkowska	–	–
łęczycki	łódzkie	łódzkie	kaliska	warszawska	mazowieckie
łowicki ^c	łódzkie	warszawskie	warszawska	–	–
m. Łódź	łódzkie	–	–	–	–
łódzki	–	łódzkie	piotrkowska	–	–
łódzki wschodni	łódzkie	–	–	–	–

³⁹ Powiat opoczyński do 1809 roku pozostawał w granicach zaboru austriackiego, kiedy to jako część Nowej Galicji wszedł w skład Księstwa Warszawskiego, a po zmianie podziału administracyjnego w 1810 roku znalazł się w nowo utworzonym departamencie radomskim.

Tabela 1/W (cd.)

Powiat	Lata				
	od 1999 województwo	1919–1938 województwo	1867–1914 gubernia	1845–1867 gubernia	1816–1844 województwo
opoczyński	łódzkie	kieleckie	radomska	radomska	sandomierskie
pabianicki	łódzkie	–	–	–	–
pajęczański	łódzkie	–	–	–	–
piotrkowski	łódzkie	łódzkie	piotrkowska	warszawska	kaliskie
m. Piotrków Trybunalski	łódzkie	–	–	–	–
poddębicki	łódzkie	–	–	–	–
radomszczań- ski ^d	łódzkie	łódzkie	piotrkowska	–	kaliskie
rawski	łódzkie	warszawskie	piotrkowska	warszawska	mazowieckie
sieradzki	łódzkie	łódzkie	kaliska	warszawska	kaliskie
skierniewicki	łódzkie	warszawskie	warszawska	–	–
m. Skiernie- wice	łódzkie	–	–	–	–
ślępecki	wielkopolskie	łódzkie ^f	kaliska	–	–
szadkowski	–	–	–	–	kaliskie
tomaszowski	łódzkie	–	–	–	–
turecki	wielkopolskie	łódzkie	kaliska	–	–
warcki	–	–	–	–	kaliskie
wieluński	łódzkie	łódzkie	kaliska	warszawska	kaliskie
wieruszowski	łódzkie	–	–	–	kaliskie
zdunówski	łódzkie	–	–	–	–
zgierski ^e	łódzkie	–	–	–	mazowieckie

^a powiat brzeziński w latach 1816–1844 z siedzibą w Strykowie

^b w latach 1816–1844 powiat orłowski z siedzibą w Kutnie, a w latach 1845–1867 powiat gostyński z siedzibą w Kutnie

^c powiat łowicki utworzony w 1867 roku, wcześniej część jego ziem wchodziła w skład powiatów położonych dziś poza obszarem Polski Środkowej (i obecnego województwa łódzkiego): sochaczewskiego (w latach 1816–1844 będącego jednocześnie obwodem z siedzibą w Łowiczu) i gostyńskiego

^d nazywany także radomskim i noworadomskim

^e powiat zgierski w latach 1816–1844 z siedzibą w Piątku

^f powiat ślępecki powołany w 1867 roku w wyniku oddzielenia zachodniej części powiatu konińskiego, zlikwidowany w 1932 roku i ponownie włączony do powiatu konińskiego

Źródło: opracowanie własne.

Ze względu na ograniczoną dostępność danych tak zakreślony obszar Polski Środkowej nie może stanowić jedyne punktu odniesienia, choć na nim będą się koncentrowały zawarte w opracowaniu rozważania. W okresie 150 lat, a taki mniej więcej zakres czasowy obejmuje ta praca (od przełomu XVIII i XIX wieku do wybuchu II wojny światowej), podziały terytorialne w tej części Europy (zarówno tam, skąd następowały przemieszczenia ludności niemieckiej, jak i tam, gdzie przyjmowano imigrantów) wielokrotnie się zmieniały⁴⁰. Przeobrażeniom ulegały nie tylko nazwy jednostek administracyjnych, ale także ich zasięg terytorialny (zob. tab. 1/W i ryc. 1/W). Dane dotyczące ludności i migracji, odnoszące się do różnych przekrojów czasowych i przypisywane do istniejących w określonym momencie jednostek przestrzennych, wymuszają elastyczne podejście do sygnalizowanego w tytule i zakreślonego powyżej zasięgu badanego regionu. Dlatego też – tam, gdzie jest to niezbędne – w dalszych rozważaniach poświęconych mniejszości niemieckiej mogą pojawiać się informacje odwołujące się do układu przestrzennego nie zawsze ściśle odpowiadającego wyznaczonym powyżej granicom Polski Środkowej.

Używany w tym opracowaniu termin *Polska Środkowa* – w pewnej mierze synonim *województwa łódzkiego*, którego granice podlegały zmianom w okresie ostatniego stulecia – jest także spotykany w literaturze niemieckiej. Jednak określenie *Mittel Polen* bądź *Mittelpolen*, w rozumieniu XX-wiecznej historiografii niemieckiej odnosi się do ówczesnego Królestwa Polskiego, odpowiadającego obszarowi międzywojennych województw białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego. Ilekroć w tekście pojawia się termin *Polska Środkowa* – niezależnie od okresu i kontekstu historycznego – odnosi się on do terytorium obejmującego swoim zasięgiem region wyznaczony najdalej sięgającymi w XX wieku granicami województwa łódzkiego i dziś mogący być nazwanym ziemią łódzką. Osadnictwo niemieckie koncentrowało się głównie w północno-zachodniej części tych ziem, w zakolu Warty, w pasie ciągnącym się od Konina do Uniejowa i na ziemi kaliskiej, gdzie przed wybuchem II wojny światowej mniejszość niemiecka liczyła ponad 30 tys. osób. Co najmniej czterokrotnie więcej ludności narodowości niemieckiej mieszkało w licznych osadach wiejskich i miastach przemysłowych okręgu łódzkiego⁴¹.

⁴⁰ Więcej o zmianach administracyjnych zob. m.in. W. Trzebiński, A. Borkiewicz (oprac.), *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (zarys historyczny)*, Warszawa 1956; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Warszawa 1977; M. Sobczyński, W. Michalski (red.), *op. cit.*; M. Sobczyński, M. Kulesza, *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2006.

⁴¹ Znacznie wyższe liczby podaje Otto Heike, szacując, że w połowie lat 30. XX wieku osób narodowości niemieckiej w zakolu Warty było 11 tys., regionie kaliskim 25 tys. i okręgu łódzkim 180,5 tys. (w tym 97,5 tys. w miastach). Zob. O. Heike, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen, 1795–1945*, Leverkusen 1979, s. XII.

Rycina 1/W. Podział administracyjny Polski Środkowej
w latach 1816–1938 i od 1999 roku

Źródło: opracowanie własne.